NEMIS TILIDA TIL O‘ZGARISHI: ESKI SHAKLLARDAN ZAMONAVIY TILGACHA FONETIK, GRAMMATIK VA LEKSIK O‘ZGARISHLAR.

Jo’raboyeva Nozima Alisher qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Roman german tillari fakulteti
Nemis filologiyasi yo’nalishi
2401-guruh
Ilmiy rahbar: Primkulova.Sadoqat

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis tilining tarixiy taraqqiyoti jarayonida yuz bergan fonetik, grammatik va leksik o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Nemis tili o‘zining ko‘p asrlik rivojlanishi davomida turli ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar ta’sirida sezilarli transformatsiyalarga uchragan. Tadqiqotda qadimgi nemis tili shakllaridan zamonaviy nemis tiligacha bo‘lgan rivojlanish jarayoni, xususan, tovush tizimidagi o‘zgarishlar, grammatik kategoriyalar va shakllarning evolyutsiyasi hamda lug‘at tarkibining boyishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tovush almashinuvi, grammatik soddalashuv, so‘z shakllarining o‘zgarishi, yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi va boshqa tillardan o‘zlashmalar kabi jarayonlarning zamonaviy nemis tilining shakllanishidagi o‘rni yoritiladi. Maqolada til o‘zgarishining asosiy sabablari sifatida tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy jarayonlar, hududiy xilma-xillik, tillararo aloqa va jamiyatdagi kommunikativ ehtiyojlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida zamonaviy nemis tili uzoq davom etgan fonetik, grammatik va leksik transformatsiyalarning natijasi sifatida shakllangan dinamik til tizimi ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: nemis tili, til o‘zgarishi, tarixiy taraqqiyot, fonetik o‘zgarishlar, grammatik o‘zgarishlar, leksik o‘zgarishlar, til evolyutsiyasi, til tarixi, o‘zlashmalar, zamonaviy nemis tili.

Abstract. This article analyzes the phonetic, grammatical, and lexical changes that have occurred throughout the historical development of the German language. Over the course of its centuries-long evolution, German has undergone significant transformations under the influence of various social, cultural, and historical factors. The study examines the development of the German language from its early historical forms to Modern German, with particular attention to changes in the sound system, the evolution of grammatical categories and forms, and the expansion of the vocabulary. Furthermore, the article explores such processes as sound changes, grammatical simplification, transformations of word forms, the emergence of new lexical units, and lexical borrowings from other languages, highlighting their role in the formation of contemporary German. The main factors contributing to language change, including historical development, social processes, regional diversity, language contact, and communicative needs of society, are also analyzed. The study demonstrates that Modern German has developed as a dynamic linguistic system shaped by long-term phonetic, grammatical, and lexical transformations.

Keywords: German language, language change, historical development, phonetic changes, grammatical changes, lexical changes, language evolution, history of the German language, borrowings, Modern German.

Аннотация. В данной статье анализируются фонетические, грамматические и лексические изменения, произошедшие в процессе исторического развития немецкого языка. На протяжении многовековой истории немецкий язык подвергался значительным трансформациям под воздействием различных социальных, культурных и исторических факторов. В исследовании рассматривается процесс развития немецкого языка от его древних исторических форм до современного немецкого языка, особое внимание уделяется изменениям в звуковой системе, эволюции грамматических категорий и форм, а также расширению словарного состава. Кроме того, анализируются такие процессы,

как фонетические изменения, грамматическая упрощённость, трансформация форм слов, возникновение новых лексических единиц и заимствование слов из других языков, а также их роль в формировании современного немецкого языка. Рассматриваются основные факторы языковых изменений, среди которых историческое развитие, социальные процессы, территориальное многообразие, языковые контакты и коммуникативные потребности общества. В результате исследования обосновывается, что современный немецкий язык представляет собой динамичную языковую систему, сформировавшуюся в результате длительных фонетических, грамматических и лексических трансформаций.

Ключевые слова: немецкий язык, языковые изменения, историческое развитие, фонетические изменения, грамматические изменения, лексические изменения, эволюция языка, история немецкого языка, заимствования, современный немецкий язык.

Nemis tilida til o‘zgarishi: eski shakllardan zamonaviy tilgacha

Kirish

Til insoniyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab hodisadir. Har qanday tabiiy til jamiyat bilan birgalikda rivojlanadi va vaqt o‘tishi bilan uning fonetik, grammatik hamda leksik tizimida turli o‘zgarishlar yuz beradi. Nemis tili ham bundan mustasno emas. Bugungi kunda Germaniya, Avstriya, Shveytsariya va boshqa nemis tilida so‘zlashuvchi hududlarda qo‘llaniladigan zamonaviy nemis tili uzoq davom etgan tarixiy rivojlanish jarayonining natijasidir.

Nemis tilining tarixiy taraqqiyoti bir necha bosqichlarga bo‘linadi. Odatda nemis tili tarixini **Althochdeutsch** (qadimgi yuqori nemis tili), **Mittelhochdeutsch** (o‘rta yuqori nemis tili), **Frühneuhochdeutsch** (ilk yangi yuqori nemis tili) va **Neuhochdeutsch** (yangi yuqori nemis tili) davrlariga ajratish mumkin. Har bir davr

nemis tilining fonetik, grammatik va leksik tizimida o‘ziga xos o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi.

Tilning o‘zgarishi tasodifiy jarayon emas. Unga jamiyatdagi siyosiy va madaniy jarayonlar, hududiy farqlar, boshqa tillar bilan aloqalar, migratsiya, savdo, diniy va ilmiy taraqqiyot, shuningdek, kommunikativ ehtiyojlar ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli nemis tilining tarixiy rivojlanishini o‘rganish nafaqat tilning qanday o‘zgarganini, balki bu o‘zgarishlarning qanday omillar bilan bog‘liqligini tushunishga imkon beradi.

1. Nemis tilining tarixiy shakllanishi

Nemis tili hind-yevropa tillari oilasining german tillari guruhiga mansub. German tillarining shakllanishi uzoq tarixiy davrni qamrab oladi. Keyinchalik german tillari turli geografik va ijtimoiy sharoitlarda rivojlanib, alohida tillar va lahjalarning shakllanishiga olib kelgan.

Nemis tilining tarixiy rivojlanishida **Ikkinchi tovush siljishi** (*Zweite Lautverschiebung*) alohida ahamiyatga ega. Ushbu fonetik jarayon yuqori german lahjalarini boshqa german tillari va shimoliy german lahjalaridan ajratib turuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon natijasida ayrim undosh tovushlar o‘zgargan. Masalan, german tillaridagi *p, t, k* tovushlarining ayrim pozitsiyalarda nemis tilida *pf/f, z/s, ch* kabi shakllarga o‘zgarishi kuzatiladi.

Buni ingliz va nemis tillaridagi ayrim so‘zlarni solishtirish orqali ko‘rish mumkin:

English: **make** — Deutsch: **machen**

English: **apple** — Deutsch: **Apfel**

English: **water** — Deutsch: **Wasser**

English: **two** — Deutsch: **zwei**

Bunday fonetik mosliklar nemis tilining tarixiy rivojlanish jarayonida tovush tizimida yuz bergan o‘zgarishlarni ko‘rsatadi.

Qadimgi yuqori nemis tili taxminan VIII–XI asrlar oralig‘ida rivojlangan. Bu davrda yozma til asosan diniy matnlar, tarjimalar va diniy ta’lim bilan bog‘liq bo‘lgan. O‘rta yuqori nemis tili davrida esa nemis tilining adabiy qo‘llanish doirasi kengaydi. Ayniqsa, ritsarlik adabiyoti va saroy madaniyati tilning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Keyingi davrlarda bosmaxonaning rivojlanishi, Martin Lyuterning Bibliyani nemis tiliga tarjima qilishi va yozma kommunikatsiyaning kengayishi umumiy nemis tilining shakllanishiga muhim turtki berdi.

2. Nemis tilidagi fonetik o‘zgarishlar

Til o‘zgarishining eng muhim qatlamlaridan biri fonetik tizimdagi transformatsiyalardir. Fonetik o‘zgarishlar tovushlarning talaffuzi, almashinuvi yoki ayrim tovushlarning yo‘qolishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Nemis tilining tarixiy taraqqiyotida yuqorida qayd etilgan Ikkinchi tovush siljishi katta ahamiyatga ega. Ushbu jarayon barcha german hududlarida bir xil kechmagan. Shu sababli nemis tilining turli dialektlari o‘rtasida fonetik farqlar yuzaga kelgan. Janubiy va markaziy hududlarda tovush o‘zgarishlari kuchliroq kuzatilgan bo‘lsa, shimoliy hududlarda ayrim eski shakllar uzoqroq saqlanib qolgan.

Fonetik o‘zgarishlarning yana bir muhim turi **unli tovushlarning rivojlanishi** bilan bog‘liq. Nemis tilida *ä, ö, ü* kabi umlautli tovushlarning shakllanishi ham tarixiy fonetik jarayonlar bilan bog‘liq. Masalan:

Mann – Männer

Haus – Häuser

Buch – Bücher

Bu misollarda so‘z shaklining o‘zgarishi nafaqat grammatik ma’noni, balki tovush tizimidagi tarixiy jarayonlarning izlarini ham aks ettiradi.

Ovoz tizimidagi o‘zgarishlar zamonaviy nemis tilining talaffuziga ham ta’sir

qilgan. Bugungi nemis tilidagi *ch, r, sch* kabi tovush birikmalari nemis tilining fonetik tizimini boshqa tillardan ajratib turuvchi xususiyatlardan hisoblanadi.

Shuningdek, tarixiy rivojlanish davomida ayrim tovushlar qisqargan yoki yo‘qolgan. Og‘zaki tilning tabiiy rivojlanishi natijasida so‘zlarning talaffuzi yozuv shakliga nisbatan o‘zgarishi mumkin. Bu hodisa tilning yozma va og‘zaki shakllari o‘rtasidagi farqlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

3. Grammatik tizimning rivojlanishi

Nemis tilining tarixiy o‘zgarishlari grammatik tizimda ham yaqqol ko‘rinadi. Qadimgi nemis tilida grammatik shakllar zamonaviy nemis tiliga qaraganda ancha murakkab bo‘lgan. Otlarning kelishik va son shakllari, fe’llarning tuslanishi hamda sifatlarning turlanishida ko‘plab grammatik shakllar mavjud edi.

Zamonaviy nemis tilida to‘rtta asosiy kelishik saqlanib qolgan:

Nominativ, Akkusativ, Dativ va Genitiv.

Biroq tarixiy rivojlanish jarayonida ayrim eski grammatik shakllar yo‘qolgan yoki boshqa shakllar bilan almashgan. Umuman olganda, nemis tilining grammatik tizimida ma’lum darajada **soddalashuv** jarayoni kuzatilgan.

Masalan, qadimgi davrlarda otlarning ko‘plik shakllarini hosil qilishning ko‘proq variantlari mavjud bo‘lgan. Zamonaviy nemis tilida esa ko‘plik hosil qilishning asosiy modellari tizimlashtirilgan bo‘lsa-da, *-e, -er, -en, -s* va umlaut kabi turli vositalar hali ham mavjud.

Fe’l tizimida ham tarixiy o‘zgarishlar kuzatiladi. Qadimgi nemis tilidagi ayrim fe’l shakllari zamonaviy nemis tilida saqlanmagan. Shu bilan birga, kuchli va kuchsiz fe’llar o‘rtasidagi farq bugungi kunda ham muhim grammatik xususiyat hisoblanadi.

Masalan:

starke Verben:

gehen – ging – gegangen

sehen – sah – gesehen

schreiben – schrieb – geschrieben

schwache Verben:

machen – machte – gemacht

lernen – lernte – gelernt

spielen – spielte – gespielt

Ushbu tizim nemis tilining tarixiy rivojlanishi natijasida shakllangan bo‘lib, zamonaviy tilda ham o‘zining funksional ahamiyatini saqlab qolgan.

Grammatik o‘zgarishlarning yana bir ko‘rinishi — gap tuzilishining rivojlanishidir. Zamonaviy nemis tilida fe’lning gapdagi o‘rni muhim grammatik vosita hisoblanadi. Xususan, asosiy gaplarda fe’lning ikkinchi pozitsiyada, ergash gaplarda esa ko‘pincha oxirgi pozitsiyada kelishi nemis sintaksisining muhim xususiyatidir.

4. Leksik tizimdagi o‘zgarishlar

Tilning eng tez o‘zgaradigan qatlamlaridan biri lug‘at tarkibidir. Jamiyatda yangi predmet, hodisa va tushunchalar paydo bo‘lishi bilan ularni ifodalash uchun yangi so‘zlar ham shakllanadi. Shu sababli nemis tilining leksik tarkibi tarix davomida doimiy ravishda kengayib va o‘zgarib kelgan.

Nemis tilining lug‘at tarkibiga boshqa tillarning ta’siri ham katta bo‘lgan. Ayniqsa, lotin, yunon, fransuz va ingliz tillari nemis tilining leksik rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Lotin tilining ta’siri asosan din, ta’lim va ilm-fan bilan bog‘liq sohalarda namoyon bo‘lgan. O‘rta asrlarda cherkov va ilmiy faoliyatda lotin tilining mavqei yuqori bo‘lgani sababli ko‘plab lotincha birliklar nemis tiliga kirib kelgan.

Fransuz tilining ta’siri esa, ayniqsa, saroy madaniyati va aristokratiya bilan bog‘liq sohalarda sezilgan. Masalan, *Büro, Etage* va boshqa ayrim birliklar fransuz tilining tarixiy ta’sirini ko‘rsatadi.

XX–XXI asrlarda esa ingliz tilining ta’siri ayniqsa kuchaydi. *Computer, Internet, Smartphone, Marketing, Management, Team, Job* kabi birliklar zamonaviy nemis tilining kundalik va professional kommunikatsiyasida faol ishlatiladi.

Bu jarayon nemis tilining ochiq va dinamik tizim ekanligini ko‘rsatadi. Til o‘zining ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda tashqi lingvistik ta’sirlar orqali ham boyib boradi.

5. So‘z yasalishi va yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi

Nemis tilining muhim xususiyatlaridan biri uning yangi so‘zlar yaratish imkoniyatining kengligidir. Ayniqsa, **Komposition**, ya’ni qo‘shma so‘z hosil qilish nemis tilida juda faol jarayon hisoblanadi.

Masalan:

Handschuh — Hand + Schuh

Krankenhaus — krank + Haus

Umweltschutz — Umwelt + Schutz

Sprachwissenschaft — Sprache + Wissenschaft

Bunday so‘zlarning shakllanishi nemis tilining yangi tushunchalarni ichki lingvistik vositalar yordamida nomlash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy davrda texnologik va ijtimoiy o‘zgarishlar natijasida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi yanada tezlashdi. *Homeoffice, Onlineunterricht, Klimawandel, Digitalisierung* kabi birliklar zamonaviy ijtimoiy va texnologik jarayonlarni aks ettiradi.

Bu holat leksik o‘zgarishlarning jamiyatdagi real o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

6. Til o‘zgarishining ijtimoiy va madaniy omillari

Tilning rivojlanishini faqat ichki grammatik yoki fonetik qonuniyatlar bilan izohlash yetarli emas. Til o‘zgarishida ijtimoiy omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

Urushlar, migratsiya, siyosiy o‘zgarishlar, iqtisodiy aloqalar, ta’lim tizimi va ommaviy axborot vositalari tilning rivojlanish yo‘nalishiga ta’sir qilishi mumkin.

Nemis tilining standartlashuv jarayonida bosmaxona va yozma kommunikatsiyaning rivojlanishi katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Martin Lyuterning tarjimalari ham umumiy nemis yozma tilining rivojlanishida muhim tarixiy bosqich sifatida qaraladi.

Keyinchalik ta’lim tizimining kengayishi, savodxonlikning oshishi va ommaviy kommunikatsiyaning rivojlanishi standart nemis tilining keng tarqalishiga yordam berdi.

Bugungi kunda esa internet va ijtimoiy tarmoqlar til o‘zgarishining muhim omillaridan biriga aylangan. Raqamli kommunikatsiya qisqa, tezkor va norasmiy til shakllarining rivojlanishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, yangi texnologik terminlar va inglizcha o‘zlashmalar ham tez tarqalmoqda.

7. Zamonaviy nemis tili va tarixiy meros

Bugungi nemis tili tarixiy rivojlanishning turli bosqichlaridan qolgan ko‘plab elementlarni o‘zida saqlab qolgan. Zamonaviy nemis tilidagi ayrim grammatik va leksik shakllarni tushunish uchun ularning tarixiy kelib chiqishini bilish muhimdir.

Masalan, artikllar tizimi, kelishiklar, kuchli fe’llarning shakllari, umlaut hodisasi va ko‘plab so‘zlarning etimologiyasi nemis tilining uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liq.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy nemis tilini o‘rganish faqat hozirgi grammatik qoidalarni yodlashdan iborat bo‘lmasligi kerak. Tilning tarixiy rivojlanishini o‘rganish ko‘plab zamonaviy hodisalarning sabablarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Til tarixini bilish, shuningdek, nemis tilining boshqa german tillari bilan qarindoshligini ham yaxshiroq anglash imkonini beradi. Masalan, ingliz va nemis tillaridagi ayrim o‘xshash so‘zlar umumiy german ildizlariga borib taqaladi:

Haus – house

Wasser – water

Mutter – mother

Vater – father

kommen – come

Bunday o‘xshashliklar ikki til o‘rtasidagi tarixiy qarindoshlikni ko‘rsatadi.

Xulosa

Nemis tilining qadimgi shakllardan zamonaviy holatga kelish jarayoni ko‘p asrlik va murakkab tarixiy taraqqiyot natijasidir. Ushbu jarayon davomida tilning fonetik, grammatik va leksik tizimlarida sezilarli o‘zgarishlar yuz bergan. Tovush siljishlari va boshqa fonetik jarayonlar nemis tilining fonologik tizimini shakllantirgan bo‘lsa, grammatik rivojlanish ayrim eski shakllarning yo‘qolishi va mavjud kategoriyalarning qayta tashkil etilishi bilan tavsiflanadi.

Leksik sath esa jamiyatdagi o‘zgarishlarga eng tez javob beruvchi qatlam sifatida doimiy ravishda yangilanib kelgan. Lotin, yunon, fransuz va ingliz tillari bilan aloqalar nemis tilining lug‘at tarkibini boyitgan. Shu bilan birga, nemis tilining o‘ziga xos so‘z yasash imkoniyatlari, xususan, qo‘shma so‘zlar hosil qilish mexanizmi uning ichki rivojlanish salohiyatini namoyon etadi.

Umuman olganda, til o‘zgarishi nemis tilining zaiflashuvi emas, balki uning tabiiy evolyutsion xususiyatidir. Har bir tarixiy davr nemis tilining rivojlanishida o‘z izini qoldirgan. Zamonaviy nemis tili esa qadimgi va o‘rta davr shakllarining tarixiy merosi, ichki lingvistik jarayonlar hamda jamiyatdagi zamonaviy o‘zgarishlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan.

Shunday qilib, nemis tilining tarixiy taraqqiyotini fonetik, grammatik va leksik nuqtayi nazardan o‘rganish nafaqat tilning o‘tmishini tushunish, balki uning bugungi holati va kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini anglash uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nübling, D., Dammel, A., Duke, J., & Szczepaniak, R. (2017). *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen: Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels.* 5. Auflage. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
2. Wells, C. J. (1990). *Deutsch: Eine Sprachgeschichte bis 1945*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
3. Polenz, P. von. (2009). *Geschichte der deutschen Sprache*. 10., völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
4. Schmidt, W. (Ed.). (2013). *Geschichte der deutschen Sprache: Ein Lehrbuch für das germanistische Studium.* 11., verbesserte und erweiterte Auflage. Stuttgart: S. Hirzel Verlag.
5. Keller, R. E. (1978). *The German Language.* London: Faber and Faber.
6. Waterman, J. T. (1976). *A History of the German Language.* Rev. ed. Seattle: University of Washington Press.
7. Besch, W., Betten, A., Reichmann, O., & Sonderegger, S. (Eds.). (1998–2004). *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung.* 2. Auflage. Berlin/New York: Walter de Gruyter.